

ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ ФОЛЬКЛОРУ

Традиційне і нове у фольклорі на західно- українських землях міжвоєнного двадцятиріччя¹

Роман КИРЧІВ

Доктор філологічних наук,
професор, дійсний член НТШ, провідний науковий співробітник
Інституту народознавства НАН України
e-mail: inst@ethnolog.lviv.ua

Пропонована стаття є спробою аналітичної характеристики фольклорного процесу на західноукраїнських землях у міжвоєнний період ХХ ст. Автор з'ясовує ступінь збереженості його традиційних рис і збагачення новими ідейно-змістовими та художніми якостями під впливом історичних реалій буття.

Ключові слова: фольклорне середовище, процес, свідомість, політизація, традиційне, нове.

3. Карпатська Україна у фольклорній ліриці й епіці

Інтенсивне озвучення дістала національно-патріотична тема в піснях, пов'язаних із подіями в Закарпатті наприкінці 30-х років, зокрема з проголошенням у березні 1939 р. незалежної Карпатоукраїнської Республіки з президентом Августином Волошиним та її героїчною обороною від угорської окупації збройними формуваннями «Карпатської Січі». Передусім, це мотив радості, з якою привітав народний загал цей новий вираз нездоланності української державницької і соборницької ідеї:

В Закарпатті радість стала, та радість стала, та гей!
Україна нам повстала, та нам повстала, та гей!

Але далі з хронікальною послідовністю мовиться в пісні про драматичні події як у пов'язаності з Карпатською Україною, так і стосовно нових реалій політичної ситуації: наступ мадярів, які своїми набагато переважаючими кількісно і збройно силами зламали молоду республіку, підступність тогочасної Польщі, яка допомагала угорським окупантам, червоне «визволення» західноукраїнського краю з масовими репресіями, катуваннями в тюрмах і вивозами у Сибір та наступна німецька окупація з її «новим порядком», здирствами і грабежами. Пісенні строфи, які подають цю невеселу послідовність подій чергуються в окремих варіантах з рефреном «Приказ строгий: вправо глянь! Там скачуть карі коні, Там грають скоростріли, Б'ють шаблями вправо, вліво, Щоб серце не боліло, та гей»². Цей рефрен набув застосування і в ряді інших пісень кінця 30-х років та періоду Другої світової війни.

¹ Початок статті у попередньому номері журналу.

² Пісні УПА. Зібрав і зредагував З. Лавришин. – С. 105-106 (№ 140).

Епічна інформативність про основні події, пов'язані з Карпатською Україною, є домінуючою в пісні «В тисяча дев'ятсот тридцять восьмому році сталась сумная новина». Тут згадується про складну воєнно-політичну ситуацію навколо молодой держави і заклик її президента Волошина, «щоб народ увесь повстав, свою волю захищав від мадярської навали»³. Цей мотив захисту волі має в різних варіантах більшу і меншу розбудову, подекуди спрощену і спрозайзовану. Але він є одним із найголовніших в усіх піснях цієї теми.

З них найбільш поширеною була пісня з зачином «Чи чули ви, любі браття («Чи чули-сьте, милі браття», «Послухайте, милі браття») Як боролось Закарпаття» («Як бороли...»). Поряд з епічним елементом, ця пісня помітно забарвлена ліричною експресією, вираженою в дусі і поетико-стилістичній манері народної пісенності: «несе річка біле тіло», «лишень ворон серед ночі видовбує карі очі», «А під Хустом ворон кричє, на могилі мати плачє» і т. п. Завершується ця пісня оптимістично-патріотичним пуантом:

Не журіться, милі браття,
Ще повстане Закарпаття.
І зелена Верховина (Буковина),
Самостійна Україна⁴.

Про активну народнопоетичну новотворчість, яку викликало створення Карпатської України та її героїчний захист, дуже цінне свідчення дав С. Вівчар у нарисі «Ліс шумить...», опублікованому у збірнику «Карпатська Україна в боротьбі» (Відень, 1939. – С. 203–227). Як видно з хронології цієї публікації, автор нарису (можливо, псевдонім) писав відразу по гарячих слідах подій як їх (це, знову ж таки, добре проглядає зі змісту) безпосередній очевидець, свідок і, без сумніву, учасник. Він наводить низку новостворених коломийок, спрямованих проти мадярських окупантів та їх підсобників з-поміж місцевого населення (с. 215), подає записи кількох довших пісень на зразок співанок-хронік – про вбивство чотаря-січовика Волощука з Бичкова (с. 217), про гуцульського легіня з Требушан Івана Полянчука, якого разом з шістьма січовиками замучили окупанти (с. 217–218).

Пісня «Ой повівяв буйний вітер і на Закарпаття», записана в с. Богдани на Рахівщині, розповідає про рішучість січовиків захистити свою молоду державу і вигнати окупантів з рідного краю:

Хто по-нашому не мовить,
Най тут не панує⁵.
Але сили нерівні, переважаюча ворожа навала ламає їх опір:
Подивися, милий Боже, що тутки ся діє,
Як ся з наших січовиків кровця червоніє⁶.

І далі – розповідь про звирячу розправу над полоненими січовиками із катуваннями та знущаннями:

Живим руки обгинали, а твар облупили,
А руками обтятими по голові били⁷.

Про мученицьку долю січовиків, які потрапили в руки ворога, розповідає і пісня «Летить пташка по садові, та сіла на грушу, не оден син України дав за нарід душу»⁸.

³ Пісні УПА. Зібрав і зредагував З. Лавришин // Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 25. – Торонто – Львів, 1997. – С. 77 (№ 102).

⁴ Там само. – С. 78 (№ 103).

⁵ Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939. – С. 218.

⁶ Там само. – С. 218.

⁷ Там само. – С. 219.

⁸ Там само. – С. 221–222.

Стилістика цих новотворів переконує, що вони виникали на ґрунті місцевої народнописенної традиції і вже на початковому етапі свого побутування були поетично досить досконалими.

Ще більшого поширення, за свідченням автора нарису, набули різні прозові види новотворчості: оповідання, чутки і навіть легенди. Про останні кілька разів згадано в нарисі. «Населення витворює собі легенди, що передаються з уст до уст»⁹. Про героїчні змагання захисників молодого Карпатоукраїнської держави з ворожою потугою, про продовження боротьби партизанських загонів січовиків у горах, допомогу їм збоку місцевого населення, жорстокі репресії, знущання і всілякі безчинства окупантів, – про все це, за словами автора, «ходить багато оповідань і легенд»¹⁰. І продовжує: «Ачей хтось знайдеться і запише то все, щоб не пішло в забуття. Що міг записати, тут подаю»¹¹.

Наводить оповідання про боротьбу партизанських загонів січовиків з мадярськими окупантами, про каральні акції і всілякі насильства останніх не тільки над захопленими січовиками, а й над іншими свідомими закарпатськими українцями. Сюжети цих оповідань мають тісну поєднаність із конкретними подіями, фактами, особами, певним місцем і часом. При цьому примітною рисою їх фольклорності чи фольклоризації є тенденція до героїзації збірного образу січовиків, введення в оповідь легендарних мотивів та елементів надзвичайного, чудесного.

В одній такій легенді, яку, за словами С. Вівчара, «селяни переповідають з великим захопленням, мовиться про сімох січовиків, які на фронті під Королевом героїчно чинили опір ворожому наступові, а коли були захоплені в полон, перед розстрілом заспівали «Ще не вмерла Україна». Так з цією піснею на устах і окликом «Слава Україні!» вони були прошиті ворожими кулями. З того часу на місці їх розстрілу над Тисою кожного вечора відлунює цей спів»¹².

У подібній легенді про розстріл восьми січовиків у Перечині розповідається, що на страту вони йшли зі співом національного гімну і лише за третім разом їх узяли мадярські кулі¹³. Розстрілюваний селянин у Соїмах так голосно крикнув «Слава Україні!», що «зрадник оглух, а мадяри попадали на землю»¹⁴.

Автор нарису зафіксував відомості про поширення серед населення Закарпаття, особливо відразу після кривавої розправи окупантів із державністю Карпатської України, оповідань і чуток про різні чудесні об'явлення. Так на початку квітня 1939 р. – в час посилення мадярського терору – передавалися з уст до уст чутки про синьожовті кольори над сонцем, появу комети у передвеликодню ніч, промову президента А. Волошина по радіо з-за кордону з обіцянкою скорого визволення Закарпаття.¹⁵ Ці та інші подібні чутки скрізь тлумачилися як ознаки неминучих близьких змін, недовгого мадярського панування в Закарпатті і відновлення України.

Елемент чудесного часто влітається в сюжети оповідань, які сприймалися в побутуванні як бувальщини. Одного чоловіка з Данилова за зраду січовиків «напала трясучка», себто трясуча хвороба, трясця, яка «без перестанку трясе ним день і ніч»¹⁶. На іншого чоловіка зі Сваляви за подібну провину Бог зіслав чорта, який кожного дня в ту годину, коли розстріляли мадяри січовика, зрадником «так б'є, що аж шума іде з рота»¹⁷. У Дубовім втомлені боями січовики попросили в

⁹ Карпатська Україна в боротьбі... – С. 216.

¹⁰ Там само. – С. 219.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С. 224.

¹³ Там само. – С. 221.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 213, 216.

¹⁶ Там само. – С. 219.

¹⁷ Там само. – С. 220.

одного чоловіка молока, той відмовився тим, що не має корови. За цю неправду був покараний – загинула його корова¹⁸.

Образ січовика, січовиків скрізь у таких оповіданнях оточений ореолом народної любові, співчуття й героїзації. Автор нарису констатує, що до творення і поширення таких сюжетів спричинилися певною мірою і самі мадярські окупанти, які з подивом розповідали про героїзм і патріотичну самопожертву січовиків¹⁹.

У нарисі С. Вівчара добре показана атмосфера інтенсивної фольклорної новотворчості, зумовленої і живленої короткочасною, але дуже вражаючою епопеею Карпатської України, жвавий процес творення по гарячих слідах подій живої народної легенди про цей ще один яскравий вираз у ХХ ст. реалізації української державницької ідеї і національно-визвольної боротьби. Добре, що автор не обмежився лише загальною констатацією факту оперативної реакції народу на події в Закарпатті у його поетичній творчості, «найновішій словесності»²⁰, а подав і тоді ж зафіксовані ним зразки цієї творчості.

Так, ці записи не мають достатньої фольклористичної документації, вони вплетені як компоненти розповіді про те, що тільки-но бачив, чув і пережив автор. Саме тому немає підстав сумніватися в фольклорній достовірності цих записів. На сьогодні нарис С. Вівчара залишається найранішою відомою спробою фіксації фольклору про Карпатську Україну.

До ранніх записів творів усної народної словесності цієї тематики є підстава зарахувати і цикл коломийок, виявлених у рукописному архіві відомого українського мовознавця Івана Панькевича (1887–1958), які нещодавно опублікував наш учений із Пряшева Микола Мушинка²¹. Автор цієї публікації вважає, що записи І. Панькевича здійснено відразу після поразки Карпатської України, а відсутність при них паспортизаційних даних пояснює можливою обережністю записувача, щоб не наразити інформаторів на переслідування з боку угорських карателів, проти яких були спрямовані ці твори²².

Слушність думки про час запису підтверджує і зміст коломийок, у яких живо і свіжо віддують патріотичне піднесення і трагедійна подійність, переживання і настрої у зв'язку з короткочасним буттям і кривавим фіналом Карпатоукраїнської держави:

А як ішла я до Хуста,
У поїзді стала.
Увиділа Січовика:
«Україні слава!»

Та пуйду я в полонину
Воли сокотити.
Та дав Гітлер Україну
Мадяром розбити.

Пам'ятаєш, як нас били
Жандари у пір'ю.
Та за синьо-жовтий прапор,
За вкраїнську віру²³.

¹⁸ Карпатська Україна в боротьбі... – С. 220–221.

¹⁹ Там само. – С. 222–223.

²⁰ Там само. – С. 216.

²¹ Мушинка М. Коломийки про Карпатську Україну, записані Іваном Панькевичем // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23–24 жовтня 1992 року). – Ужгород, 1992 – С.199–201. Передрук цих коломийок подано у виданні: Календар «Просвіти» на 1999 рік. – Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. – С. 78.

²² Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича... – С. 200.

²³ Там само. – С. 200.

Записи І. Панькевича добре доповнюють тексти коломийок про Карпатську Україну у нарисі С. Вівчара. На жаль, сподівання останнього, що «хтось знайдеться і запише то все, щоб не пішло в забуття» не справдилося. Тоді того «хтось» по свіжих слідах подій, здається, не виявилось. А незабаром наступила тривала пора, коли тема Карпатської України і її фольклор потрапили під суворе табу, коли таки чимало «пішло в забуття».

Одночас події Закарпатської Весни 1939 р. глибоко вкарбувалися в народну пам'ять, так що і в наші дні, як засвідчують дослідницькі зауваги і записи фольклористів, вони нерідко звучать в усних переданнях, особливо закарпатців старшого віку, і живуть у фольклорних текстах, народжених цими подіями вже майже сімдесятилітньої давності. Домінуючими в них є головні два мотиви: героїчна жертвовитність захисників молоді Карпатоукраїнської держави, які стали на прю з незмірно переважаючими ворожими силами, і нечувано жорстока помста, катування і розправи окупантів супроти полонених січовиків та взагалі українських патріотів.

Низку сюжетів із такими мотивами записали в 90-х роках минулого століття закарпатські фольклористи Іван Сенько й Іван Хланта в околицях легендарного Красного поля біля Хуста, де в березні 1939 р. розігралася драматична битва з угорськими нападниками, та в інших місцевостях цього краю²⁴.

Вельми цікавим із фольклористичного погляду є текст пісні «Чи чули-сте, милі браття, Як бороли Закарпаття», який записав І. Сенько в 1987 р. в с. Келечині Міжгірського району Закарпатської області²⁵. Він показує, що пісня не тільки жила в підсовєтських умовах, але й удосконалювалася порівняно з її попередніми варіантами, виглаждалася і збагачувалася, що дуже важливо, виражальними засобами із загальноукраїнської народнопісенної поетики.

Порівняльний аналіз прозових текстів-переказів показує змістову і настроєву близькість давніх фіксацій (зокрема, у С. Вівчара²⁶) із теперішніми. В останніх хіба що більше виразне реалістичне осмислення подій Карпатської України – з відстані часу, і дещо приглушене їх згадуване легендарне озвучення. Хоча легендарне забарвлення залишається помітним в усних наративах цієї тематики новішої редакції. З такими фактами стикалися, зокрема, під час експедиційної роботи в Закарпатті в 70–80-х роках, коли дехто з інформаторів старшого віку насмілювався заторкнути події карпатоукраїнської Весни 1939 р. Ці оповіді небезпечно було тоді записувати, але деякі з них запам'яталися. Приміром, у верховинських закарпатських селах Тишові і Біласовиці (Воловецького району) корінні місцеві жителі розповідали про розстріли полонених січовиків-галичан, які чинили мадярські та польські прикордонники. Згадували про жакливі крики жертв, яких ще живими скидали в глибоке провалля гори Пікуй на кордоні з тодішньою Польщею. Ці крики ще довго вчувалися в шумі вітру, і люди з забобонним страхом не наважувалися наблизитися до могильного провалля.

На основі матеріалів, зібраних у свій час за гарячими слідами подій, і тих, які жива усна традиція донесла до наших днів, можна зробити висновок, що Карпатська Україна зробила глибокий слід у фольклорній новотворчості кінця 30-х років, що ця новотворчість була не тільки регіональним закарпатським надбанням, але й поширилася на інші терени західноукраїнського краю. У всякому разі, на цих теренах вона стала помітним явищем.

²⁴ Сенько І. Красне поле // Сенько І. Земля з іменем. Красназвчкі студії. – Ужгород, 1998. – С.104–108; Хланта І. Карпатська Україна в народних переказах // Календар «Просвіти» на 1999 р. – Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1999. – С. 63–68.

²⁵ Календар «Просвіти» на 1999 р. – С. 77.

²⁶ До речі, нарис С. Вівчара залишився поза увагою теперішніх дослідників народної фольклорної рецепції Карпатської України.

У фольклорному репертуарі, особливо пісенному, поширювалося і багато інших новотворів, що були відгуком на актуальні суспільно-політичні події, переживання і настрої західноукраїнського загалу того часу. Навіть той далеко неповний обсяг зібраних пісенних текстів, який потрапив у наявні публікації, засвідчує істотне місце національно-патріотичної тематики і злободенну її суспільно-політичну налаштованість у тогочасній народній пісенності. Здається, що процес політизації українського фольклору не був до того таким активним, інтенсивним і масштабним, як у період міжвоєнного двадцятиріччя на західноукраїнських теренах. Цей процес захопив у свою сферу навіть обрядові пісні. Твори з актуальними суспільно-політичними і національно-патріотичними мотивами увійшли в репертуар колядок і щедрівок, гаївок і весільних пісень.

Те явище, яке М. Драгоманов у свій час назвав «новими українськими піснями про громадські справи» і «політичними піснями українського народу», набуло у 20–30-х роках ХХ ст. на західноукраїнських землях інтенсивного розвитку й особливого виразу.

Ця незвичайна політизованість і національно-патріотична наснаженість народної пісенності привернула до себе увагу і викликала чималу стурбованість окупаційних властей. В урядових настановах різних рівнів і поліційних інструкціях та розпорядженнях щоразу вказується на потребу стеження за настроями населення, його ставлення до політичного режиму, вираженими також у народному слові, зокрема в пісні.

У міжвоєнній Польщі українська національно-патріотична пісня потрапила в урядових офіціозах у розряд тих чинників, що діяли «на шкоду польської держави». Поліційним дільницям офіційно розсилали списки пісень, які вважалися антидержавними, антипольськими і виконання яких підлягало забороні, а винні в порушенні цієї заборони мали бути покарані. Приміром, у розпорядженні Повітової команди державної поліції в Стрию від 22 травня 1934 року, адресованому підлеглим поліційним дільницям, звертається увага на поминальні богослужіння і громадські урочистості в дні Зелених свят на могилах полеглих воїнів Українських Січових Стрільців та Української Галицької Армії, під час яких виголошують патріотичні промови і співають національні пісні. У цьому зв'язку на поліцію покладається обов'язок стежити за учасниками цих акцій, у тому числі і тих, що співають заборонені пісні для притягнення їх до карної відповідальності²⁷.

У збережених архівних матеріалах польських поліційних відомств різної інстанції зустрічаємо багато відомостей і згадок, що стосуються широкого розповсюдження і активного побутування національно-патріотичних пісень в українському народному середовищі та їх офіційного переслідування. Так, у донесенні коменданта поліційної дільниці у с. Синевідську Вижньому (тепер смт Верхнє Синьовиднє Сколівського району Львівської області) повітовому начальству описується громадська урочистість у цьому селі біля могили на честь борців за волю України, яка відбулася 1 листопада 1934 року і на якій співали національні патріотичні пісні. До цієї реляції додано список 42 осіб місцевих селян, які підлягають покаранню «за демонстративне співання заборонених пісень» («*przez demonstracyjnie śpiewanie piosni zakazanych*»)²⁸.

Подібним чином переслідували і карали за виконання українських патріотичних пісень й угорські поневолювачі Закарпаття. На основі спогадів сучасників про це мовиться у статті І. Хланті «Народна пісенність часів Карпатської України»²⁹.

Переслідування окупаційними режимами української національно-патріотичної пісенності на західноукраїнських землях у 20–30-х роках – цікава об'ємна

²⁷ Державний обласний архів у Львові. – Фонд № 1133. – Опис 1. – Од. зб. 15. – Арк. 131.

²⁸ Там само. – Арк. 252, 263–265.

²⁹ Календар «Просвіти» на 1999 р. – С. 75–76.

тема, яка заслуговує спеціального дослідження. В архівних фондах і в спогадах живих сучасників та свідків того часу такий дослідник знайде обширний і винятково вдячний матеріал. Ці матеріали – ще одне вельми переконливе свідчення небувалої до того потужної наснаги і дієвості народнописанного слова українською національно-визвольною і державницькою ідеєю, що знайде своє продовження і ще масштабніший вираз у повстанському фольклорі.

З фольклористичного погляду цей феномен заслуговує також уваги для простеження процесу симбіозу авторського, літературного і колективного начал у новітній піснетворчості, активної співучасті в ній фольклорного середовища. У цьому матеріалі добре проглядаються реалії і чинники такого процесу, тому фольклористичні студії над ним можуть принести цінні аналітичні розробки й дослідницькі спостереження.

4. «Золотий вересень» 1939 року в фольклорній трансформації

Міжвоєнна Польща зі своєю відверто антиукраїнською агресивною політикою не могла здобути собі прихильності в середовищі населення західноукраїнського краю. Тому не дивно, що початок її війни з гітлерівською Німеччиною першого вересня 1939 р. і дуже швидкий розгром війська та упадок цієї держави, не тільки не викликали в українців якоесь співчуття, але, навпаки, зродили в них надії на кращі зміни, оптимістичні сподівання, які передалися і у фольклорне слово.

Автор цих рядків пригадує, як буквально по гарячих слідах подій того часу входили в усний обіг анекдоти, що висміювали самохвальну «потугу» польської держави і її збройних сил, що буквально після перших ударів з супротивником показали свою слабкість і неспроможність чинити поважний опір його переможному наступу. Зокрема, в різних варіантах обігрувалися характерні польські пропагандистські галасливі похвальби, що на випадок війни ворог зазнає нищівної відсічі. «Nie damy ni guzika!» («Не дамо ані гудзика») – гласили офіційні рупори. А тут на очах всього світу за лічені дні довелося віддати цілу державу і шукати її верховодам прихистку за ближніми і далекими кордонами. Цю ситуацію і обнадійливі її наслідки схопила коломийка:

Шумлять вітри над полями, курява спадає,
То не вітер, то так шляхта за кордон тікає³⁰.

Ой пропала панська влада, нема панувати,
Вже не будуть українців в тюрмах катувати³¹.

Ой кувала зазуленька, голосно кувала.
Тепер уже ляцька влада навіки пропала³².

А в довшій пісні, яка поширилася в кількох варіантах, констатація ганебного розгрому польсько-шляхетської держави поєднане з глузливим звертанням до тодішнього її верховного правителя маршала Едварда Ридза-Смігли, котрий прославився фашизацією режиму в своїй країні і жорстокими розправами над українським населенням, але виявився безславно недолугим супроти гітлерівської навали:

Ой ти, Ридзу-Сьміглий, що тобі здається,
Із твоєї Польщі цілий світ сміється.

³⁰ Коломийки / Упоряд., передмова і примітки Н. Шумади. – К., 1969. – С. 384. – № 4475.

³¹ Там само. – С. 383. – № 4471.

³² Колесса Ф. Фольклор великої вітчизняної війни // Копія машинописного тексту. – С. 14.

Пропала вже Польща, пропала навіки,
 Уже їй не допоможуть французи й англіки.

Пропала вже Польща, пропала Варшава,
 Уважайте, хлопці, щоб уже не встала³³.

Закулісні таємні договори між гітлерівською Німеччиною і червоною Москвою були в той час невідомими широкому загалу, а тому й перебіг політичних подій у суспільній, у тому числі й фольклорній, свідомості сприймався і віддзеркалювався лише в своїх зовнішніх проявах. Спочатку покладалися надії на «новий поряток» німецьких завойовників. Але несподіваний перехід Червоною армією Збруча 17 вересня 1939 року і її «визвольний похід» на терени Галичини змінили орієнтири. Хоча тут, без сумніву, чули про більшовицький терор, насильства, голодомори, що чинилися в підрадянській Україні, але в усій повноті ця жахлива дійсність не сприймалася і не усвідомлювалася не тільки в простонародному загалі, але й у значній частині інтелігентського, освіченого середовища. «Просто не вкладалося в голову, що такі звірства, жахіття там на советському боці, про які писала преса, розповідали свідущі люди, можливі. В їх правдивості ми сумнівалися і відносили в рахунок переборщування антибольшевицької пропаганди. А до того ж, польський режим, його українофобство так допекли і надоїли, що здавалося, що й сам диявол вже не може бути гіршим і жорстокішим від нього. Тому й прихід червоних сприймався багатьма, як певне вирішення, здавалося, безвихідної ситуації». Приблизно такими словами пояснював мені дивні ілюзії й уявлення тієї значної частини галицького громадянства, яка з ентузіазмом і жовто-блакитними прапорами зустрічала передові частини Червоної армії, один чоловік, у національно-патріотичній свідомості якого не було підстав сумніватися. Треба додати, що немалу дезорієнтуючу роль відіграла і ліва прокомуністична пропаганда на західноукраїнських землях, яка у 20–30-х роках утримувалася і поширювалася тут на советські гроші і була досить розповсюдженою.

Отож, можна констатувати, що певна частина новотворів, які возвеличували «золотий вересень» 1939 року та які тиражувалися в різних советських виданнях і обговорювалися в дослідницьких розвідках, справді постала на хвилі тогочасних оптимістичних настроїв. До таких, що знаходили співчуття в ширшого народного загалу, можна віднести і значну частину коломийок про возз'єднання та пісенних текстів, наведених у названій вище статті Ф. Колесси. Ідея соборності розмежованих іноземними поневоловачами українських земель, єдність українців з-над Дніпра і Дністра здавна вітала у народній свідомості і відлунювала у фольклорній творчості:

Ой по нашій Україні сади розцвілися,
 Щезли межі, брати рідні докупи зійшлися³⁴.

Та затруби ти, трембіго, по цілому світу,
 Уже ся збули ми панів та їхнього гніту³⁵.

Ой хто ж того мости зводить через Дністер нові?
 Буковинці й подоляни, хай будуть здорові!³⁶

Досить широкого розвитку набула в пісенності того часу тема увільнення багатьох тисяч українців з польських тюрем, особливо оспівується кінець такого зловісного символу деспотичного режиму панської Польщі, як концентраційний табір у Березі Картузькій на Поліссі:

³³ Колесса Ф. Фольклор великої вітчизняної війни... - С. 14.

³⁴ Коломийки. - К., 1969. - С. 385. - № 4486.

³⁵ Там само. - С. 383. - № 4466.

³⁶ Там само. - С. 385. - № 4488.

Вітер віє, повіває, з дерев листя позривав,
Свої літа молодії я в Березі змарнував³⁷.
Зійшла правда, стала вільна земля наша руська,
Щезла, згинула з панамі Береза Картузька³⁸.

Але дуже скоро реальна дійсність розвіяла ілюзії про «визволителів-товаришів». Тюрми швидкими темпами почали заповнюватися українськими патріотами і національно свідомими громадсько-культурними активістами, більшовицькі концтабори на Півночі і в безмежних просторах Сибіру виявилися набагато страшнішими від Берези Картузької, а жорстокість, нелюдськість політичної поліції НКВС перевершили злодіяння польської поліції. Советська система з її насильствами, докорінними руйнуваннями традиційних устоїв життя, зневагою до прав людини, войовничим атеїзмом, потопанням духовності показала себе в цілому чимось страшнішим від можливого творіння самого диявола.

У цій атмосфері нового досвіду і зумовлених ним нових переживань та настроїв творилася основа виникнення і поширення відповідних цим настроям фольклорних реалій. Спочатку це були твори усної словесності антирадянського змісту, що прийшли на західноукраїнські землі з-за Збруча. Це здебільшого частівки, приказки і прислів'я про гаразди советського життя і його вождів. Очевидно, вони прийшли разом із червоноармійцями-«визволителями» і тими вибраними особами, яким було довірено встановлення і розбудову радянської влади в Західній Україні. Думаю, що саме з цього середовища в певні хвилини довірливого спілкування з галичанами випадково чи навмисно вилонювалися ці усні новотвори антирадянського змісту, які швидко набували поширення. Пам'ятаю, що вже десь наприкінці 1939 – у 1940 роках різні глузливі прислівки про колгоспний «добробут», «советський рай», прислів'я «Ні корови, ні свині, тільки Сталін на стіні» жваво кружляли в моєму карпатському селі, у тому числі і між нами – тоді школярами-підлітками.

На ґрунті тривожних настроїв, породжених гірким досвідом реальних проявів облудності і жорстокості советського режиму з тюрмами, вивозами в Сибір, знущаннями над релігійними почуттями віруючих... виникали і поширювалися тривожні оповідання і чутки про арешти, депортації з родинами відомих місцевих людей, переслідування священників, осквернення святинь тощо. Уже в Різдвяні Свята 1940 р. з'явилася і пішла в обіг колядка «Сумний Святий вечір в сороковім році, по всій нашій Україні плач на кождім кроці». Цей пісенний новотвір утвердився в колядному репертуарі і наступних років з відповідною зміною датування в тексті («в сорок першім», другім, третім і т. д. ... році). В сюжеті пісні відповідно з її рухомою хронологічною прив'язкою нарощувалися і додаткові співзвучні з місцевими подіями мотиви. Так творилися її варіанти, які набули широкого розповсюдження. Один приклад з власного досвіду. У 1949 р. нас – кількох студентів Дрогобицького учительського інституту запросили на Святвечір до дому батьків нашої однокурсниці. Ми тихо співали цю колядку і кожний щось додавав до тексту зі своєї місцевості. Вийшла цікава мозаїка. Оскільки «в сорок дев'ятім році» не вкладалося в розмір вірша і ритмічний лад мелодії, в процесі співу внесено заміну на «сумний святий вечір в теперішнім році». Імпровізаційним модифікаціям піддавалися й непоодинокі інші моменти тексту³⁹.

Слабка зібраність текстового матеріалу і супутніх відомостей до нього обмежують можливість достатньо відтворити реальну фольклорну ситуацію

³⁷ Колеса Ф. Фольклор великої вітчизняної війни... – С. 15.

³⁸ Коломийки... – С. 384. – № 4476.

³⁹ Якоюсь мірою цей варіаційний процес відображають опубліковані тексти цієї колядки, зокрема варіанти і різночитання в збірнику З. Лавришина «Пісні УПА» (1996–1997. – С. 369).

того часу в Західній Україні. Певна річ, що ті «новотвори», які славили «золотий вересень», радість і щастя радянського життя, які тиражували в різних збірниках і масових пропагандистських виданнях, галасливо представляли в «наукових» студіях⁴⁰, насправді не мали поширення в народному середовищі і сприймалися в ньому як чужі, штучні, офіційно нав'язувані утворення.

У народному репертуарі зберігали живу функціональність твори обрядового і необрядового фольклору, особливо ті, що були співзвучними з тогочасними настроями більшості населення. В актуальному емоційному контексті зазвучали давніші й новостворені тюремні пісні, в родинному і довірливому товариському колах співали національно-патріотичні пісні, зокрема стрілецькі. У новотворах набирала розвитку антирадянська тема.

У цьому процесі особливо потужним імпульсом послужив трагічний фінал «перших советів», один із найбільших злочинів большевицьких окупантів – їх криваві розправи над в'язнями тюрем Західної України на початку війни з гітлерівською Німеччиною у червні-липні 1941 р., масові розстріли і катівське знищення багатьох тисяч невинних жертв. Цей потворний чин комуно-московських «визволителів» І. Дзюба слушно назвав «одним з найстрахітливіших актів громадянської і гуманітарної катастрофи, якою обернувся для Західної України «золотий вересень» 1939-го»⁴¹.

Знову, вдаючись до спогадів, скажу, що помимо повідомлень у пресі про «подвиги» «доблесних» чекістів у тюрмах та інші їх злочини під час ганебної втечі перед наступаючими гітлерівськими військами, тоді поширилися численні оповідання і чутки про ці події. Вони підсилювалися свідченнями очевидців, які, шукаючи своїх загиблих родичів і друзів, побували на місцях масових катівських розправ, бачили залиті кров'ю тюремні катівні, гори трупів, камери з живцем замуrowаними в них в'язнями, відкриті величезні могильники, в яких знавіснілі большевицькі карателі намагалися приховати сліди своїх жакливиx діянь.

На основі дійсного, баченого, відчутого і пережитого формувалися певні сюжети, які, поширюючись в усній формі, збагачувалися рисами фольклоротворення: втрати прив'язки до конкретних осіб і місць чи, навпаки, «встановлення» і акцентування гаданої конкретики, кристалізації певних «універсалій» і загальних місць (*loci communes*). Головними компонентами таких сюжетів були драматичні мотиви з наголосом на особливо вражаючих деталях.

Так, зокрема, по свіжих слідах подій набули поширення оповідання про священика, розп'ятого на стіні тюремної камери, закатованих монашок, вагітних жінок з розпоротими животами, дітей з розбитими головками, позвірячому знівечених і замучених дівчат, про тих поодиноких, яким чудом удалося врятуватися в цій жакливій вакханалії від загибелі тощо. Такі сюжети наводилися в пресі, яка почала виходити в Галичині при німецькій окупації. Але в усному обігу епічна фактура цих сюжетів зазвичай розвивалася, доповнювалася додатковими мотивами, деталями, які допомагали пластичніше показати події і їх героїв, конкретизували їх причиново-наслідкову зумовленість, домальовували ситуативний фон і контекст. Народна уява доопрацьовувала такі сюжети особливо по лінії змалювання нечуваної жорстокості, садизму червоних катів, страшної долі і мученицької смерті їх жертв.

У мойй пам'яті збереглося з того часу оповідання про священика, якого енкаведисти схопили під час відправи недільної Служби Божої і таки від престолу

⁴⁰ Таких публікацій було досить багато – див.: Мороз М. Бібліографія українського народознавства. У 3-х томах. – Т. 1. Фольклористика. – Кн. 2. – Львів, 1999. – С. 550–552. Тема «золотого вересня» розробляється в різних оглядах і узагальнюючих працях про український фольклор радянського часу, зокрема і в праці «Українська народна поетична творчість. – Т. II. Радянський період» (К., 1958).

⁴¹ Дзюба І. Кати і жертви // Романів О. Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. – Львів-Нью-Йорк, 2002. – С. 5.

потягли в ризах до вантажної машини на вулиці, там кинули на дно, сіли на нього і повезли до тюрми. Дальша доля цього священика поєднана в оповіданні з повідомленнями в пресі про особливо жорстокі знущання в большевицьких тюремних застінках над духовними особами, їх страшну мученицьку смерть. Героя оповідання живцем прибили до стіни і на оголене з пообрізуваними частинами тіло з великим вирізаним на грудях хрестом накиннули порвані ризи.

Вражали уяву й інші аналогічні оповіді, якими в той час була заповнена усна стихія. На різний лад переповідалися сюжети про катування, тортування в'язнів, про те, як у цьому пекельному жаху окремим жертвам пощастило якось заховатися і врятуватися, їх оповідання про бачене і пережите.

Шкода, що свого часу ці оповідання саме в їх усній версії не були записані і зібрані. Те, що з'явилося в пресі і в пізніших фіксаціях, зокрема після розпаду «імперії зла» заходами ентузіастів громадських організацій «Меморіал» і Товариства «Пошук», що опубліковано у виданнях української діаспори і тепер у незалежній Україні, лише якоюсь мірою відображає фольклорну адаптацію й рецепцію цієї теми.

Уявлення про зміст цих оповідей, цього страхітливого кривавого епосу, яким вивершувався міф про «золотий вересень» 1939 року і майже двохлітню «визвольну» місію «перших совєтів», дає недавно видана книга далеко ще неповно зібраних документів, безконечних списків жертв, свідчень і спогадів очевидців про один із найжахливіших проявів большевизму в безпрецедентній за своєю жорстокістю парадигмі злочинів його неоголошеної війни проти українського народу⁴².

* * *

Закінчую цей огляд зі свідомістю неповноти і недокладності накресленої фольклорної ситуації і народнопоетичного новотворчого процесу на західноукраїнських землях у зазначений період, а в зв'язку з цим і з почуттям авторського незадоволення. Дає себе взнаки недостатність зібраного фольклорного текстового матеріалу та відповідних відомостей з того періоду і стосовно різних місцевостей західноукраїнського краю.

За даними, на які автор мав можливість опертися, простежуються певні, відмінні від підрадянської України 20–30-х років особливості фольклорного процесу на західноукраїнських землях. Тут краще і повніше збереглася тяглість фольклорної традиції, а в новотворчості виразно позначився вплив актуальних реалій суспільно-політичного життя різних частин Західної України і місцеві події. У народній творчості знайшли вираз посилення суспільно-політичної і української національно-патріотичної свідомості та активне зростання руху опору проти окупаційних режимів і національно-визвольної боротьби.

Особливо помітний слід у народній словесності залишив знаменитий історичний акт утворення і героїчного захисту Карпатоукраїнської держави. Позначилися в українському фольклорі того часу і сподівання деякої частини західноукраїнського населення на допомогу братів з-за Збруча та вирішення багатьох наболілих проблем буття революційними методами большевицького зразка. Але реальність, принесена «золотим вереснем» 1939 р., період «перших совєтів» з його катівським терористичним апогеєм у червні-липні 1941 р. – фактично покляли край цим ілюзіям.

⁴² Романив О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. – Львів-Нью-Йорк, 2002. – 429 с.

The traditional and the new in the folklore of the Western-Ukrainian lands between World War I and World War II

Roman KYRCHIV

The presented article is an attempt at an analytical characterisation of the folklore process in the West-Ukrainian lands in the interwar period of the 20th century. The author investigates to what degree its traditional features were preserved and to what degree it was enriched by the novel traits in ideology, meaning and figurativeness under the impact of historical realia of life.

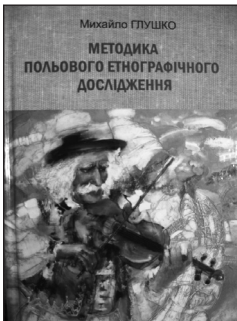
Key words: folklore milieu, process, consciousness, politicization, the traditional, the new.

Нові книги

Гарасим Я. І. Нариси до історії української фольклористики: Навч. посібник. – К.: Знання, 2009. – 301 с.

У посібнику висвітлено наукові аспекти фольклористичного доробку найчільніших дослідників усної словесної творчості: М. Максимовича, О. Бодяньського, П. Куліша, М. Костомарова, О. Потебні, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, Ф. Колесси та І. Денисюка, з'ясовано коло порушуваних авторами проблем, напрямок їхньої дослідницької візії, методичний арсенал, теоретичні висновки тощо. Характеристику методологічних пошуків українських фольклористів ХІХ–ХХ ст. здійснено з урахуванням історіографічного досвіду попередників та із залученням інших праць, присвячених історії української фольклористики.

Глушко М. С. Методика польового етнографічного дослідження: Навч. посібник. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 288 с.

У пропонованому посібнику розглянуто об'єкти та предметна область, історію розвитку польового етнографічного дослідження в Україні, організацію та підготовку етнографічних експедицій, методи праці етнологів, способи збору польових етнографічних матеріалів, методику й практику дослідження різних ділянок традиційно-побутової культури, вимоги і правила зберігання, опрацювання та передавання набутих польових джерел до архіву. У книзі автор використав багатий власний досвід і знання, набути під час організації та проведення багатьох наукових комплексних історико-етнографічних експедицій у різні регіони України, під час щорічних студентських польових досліджень-практик.